

Surxondaryo Viloyati Ikkinchi Jahon Urushi Yillarida

*Jumayev Abdusalom Abdujalilovich, Choriyev Asadbek Faxriddin o'g'li,
Ochildiev Fayoz Abdunazar o'g'li, Tojiboev Jaloliddin Murodilloyevich
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tarix fakulteti, 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning 30-40-yillarida sodir bo'lgan ikkinchi jahon urushi davrida Surxondaryo aholisining ko'rsatgan jasorati, olib borgan jonbozlik ishlari keltirib o'tilgan. Shuningdek, o'sha davrda sodir bo'lgan xalqning noroziliklari, turli xil nohaqliklar ham alohida ajratib ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: 1941-yilning 22-iyun, "Pattakesar", "Hovdak", "Hazarbog'", Otay Raxmonov, "Pravda gazetasi", Tanya Pankratova, "qizil chegara", "Harbiy safarlar va janglar", "Shuhrat" ordeni.

Xalqimiz bosib o'tgan ko'p ming yillik tarixni xolisona tarzda milliy istiqloq g'oyalari asosida yoritish tarixshunoslik fanining bugungi kundagi asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu borada amalga oshirilishi lozim bo'lgan asl tamoyillarni anglab olish va tarixga yangicha nazar bilan yondashishda muhtaram birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi fikrlari diqqatga sazovordir: "Kim bo'lishidan qat'iy nazar jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi"[1]. Shu asnosida Surxondaryo hududining tarixini o'rganish ham ham shunday dolzarb va qiziq mavzu hisoblanadi. Shulardan bu hududning ikkinchi jahon urushi davridagi holati ayniqsa eng qiziq mavzulardan biridir. Urushning boshlanishi Surxon vohasida yashayotgan tinchlikparvar kishilarning ham qalblarini larzaga soldi, ularda fashizmga nisbatan qahr-g'azab va nafrat hissi uyg'ondi. Urushning sovuq xabari eshutilgan onlardan oq voha mehnatkashlari ham ushbu boshlangan urushni qoralovchi, fashizm bilan bo'ladigan jangga doimo tayyor ekanligini bildiruvchi va ayni vaqtda ishlab chiqarishda yangi g'alabalarga erishib fashizm ustidan qozonilgan g'alabani yaqinlashtirishga undovchi mitinglar o'tkaza boshlaganlar.

1941-yilning 22-iyun kuni, ya'ni sovuq urush xabari tarqalgan kunidayoq Termiz tumani "Pattakesar" qishloq kengashi a'zolarining ko'p ming kishilik mitinggi bo'lib o'tdi. Unda "Kerak bo'lsa ketmonlarimizni miltiqqa aylantiramiz, biroq qora kuchlarning go'zal polizlarimizga cho'chqa tumshuqparini tiqishiga yo'l qo'ymaymiz", degan murojaat qabul qilingan bo'lsa, 23-iyun kuni "Hovdak" neft koni ishchilari esa fashizmga qarshi bo'lib o'tgan mitingda: "Biz shu kundan boshlab o'zimizni safarbar qilingan deb hisoblaymiz", degan xitobnomani qabul qildilar. Denov tumani "Hazarbog'" davlat xo'jaligi 4-bo'lim traktorchisi Otay Raxmonov o'zini frontga jo'natishlarini so'rab harbiy komissariatga yozgan arizasida: "Men texnikani boshqarishni bilaman, avtomashinada ishlashim mumkin. Uyda ota-onam va xotinim bor. Ularning hammasi mehnatga layoqatli, meni frontga jo'natishlaringizni so'rayman. qasamyod qilib aytamanki, ishonchni oklayman, fashistlarni beomon savalayman", deb yozgan edi. Termiz shahar "Pravda gazetasi" nomli maktab o'qituvchisi F. Hakimova shahar harbiy komissariatiga o'zini harakatdagi armiyaning sanitariya drujinasiga qabul qilishlarini so'rab ariza beradi. Shuningdek, sherobodlik Tillo Fayzieva, termizlik Vera Vyalochkina, Anna Shumixina, A.I.Fomina kabi o'nlab ayollarning nomlari yurt ozodligi uchun janggohlarda jon olib, jon bergan jasur xotin-qizlar qatorida harbiy-tarixiy solnomalarda qayd etilgan[2].

Gapning indallosiga ko'chsak, yana mavzuyim Ikkinchi jahon urushidagi g'alabaga O'zbekistonning qo'shgan hissasi. Bu gal Surxondaryo viloyatida olib borilgan ishlar to'g'risida to'xtalsam. Ikkinchi jahon urushida viloyat aholisining g'alabaga qo'shgan hissasi Alpomishning jasoratidan aslo kam emas deb o'ylayman. Surxondaryo viloyati mudofaa ishlari boshqarmasi xodimlari tomonidan Ikkinchi jahon

urushiga taalluqli turli xildagi eksponatlar to'planib, hujjatlar, buyumlar, anjomlar va fotosuratlar jamlandi. To'plangan ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, to'rt yil davom etgan urush davrida 53 365 nafar surxondaryoliklar frontga jo'natilgan. Shulardan 11 000 nafari jangda halok bo'lib, yaqinlari qora xat oldi. Urushning boshlarida viloyatning 18-harbiy o'quv punktida mutaxassislar armiya uchun jangchilar tayyorlaganlar. Harbiy-o'quv punktida 5000 ortiq pulemyotchilar, minamyotchilar, tankka qarshi qiruvchilar tayyorlanadi. Bir vaqtda mudofaaga ko'maklashuvchi tashkilot yo'l-yo'rig'i bilan 18000 harbiy mutaxassis tayyorlangan. 1942-yil 6 ta maxsus ayollar va qizlar bo'linmalari tuzilgan. Bir yil ichida 246 nafar o'quvchi qiz tayyorlanadi. 1942-yil Termiz shahridan 20 injenerlik qo'shinlarida xizmat qilish uchun frontga jo'natiladi. Qizil xoch va yarim oy jamiyatlari ko'rsatmasi bilan 25 ta sanitar drujinalari tuziladi. Ularda 260 nafar hamshira va feldsherlar tayyorlanagan. Urushning eng og'iri birinchi kunlarida bo'ladi. Masalan, Brest qal'asini mudofaa qilishda Surxondaryolik Tanya Pankratova halok bo'ladi. Ushbu urushning birinchi kunlari fojiasi haqida, talofatlarini va hujumga o'tish voqealarini hikoya qiluvchi eksponatlar Surxondaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyida mavjud. O'sha davrda ko'pgina rassomlar o'z asarlarini yaratganlar. Kozlovning "Oxirgi granata", O.Kravanogovning "Kursk yoyi" ko'chirma nusxa asarlari yaratildi. Surxondaryoliklar Stalingrad ostonalaridagi janglarda muvaffaqiyatli qatnashadi. Shulardan R.Zokirov, V.Novikov Riga yonidagi janglarda, A.Qaysarov Kursk yonidagi, J.To'rayev va boshqalar janglarda halok bo'lishadi. B.Eshonqulov, A.Gogoleva-Karchenko, YU.Normurodov Berlinni shturm qilishda qatnashadilar[3]

Umuman, urush boshlangan davrda harbiy komissariatlarga o'zlarini frontga safarbar qilishlarini so'rab viloyat miqyosida ikki mingdan ortiq ariza tushadi. 1941-yilning iyun-iyul oylarida esa 20 ming kishi ko'ngilli bo'lib frontga jo'naydi. Fashizm balosini yo'qotish uchun o'zining turmush o'rtog'ini jangga kuzatayotgan ayollar ularga dushmanga ayovsiz qirg'in solish topshirig'ini bera boshladilar. Termiz tumani "qizil chegara" jamoa xo'jaligi a'zosi Shomirbob Mirzaev o'z o'g'lini askarlikka kuzatib bunday degan edi: "O'g'lim, mard bo'l, botirlik bilan kurash. Men ham shu yerda sening o'rningni bosib, yurtimizni yov kira olmas qo'rg'onga aylantirish uchun bor kuchimni sarf qilaman". 1941-yilning 15-oktabriga qadar bo'lgan vaqt mobaynida viloyat bo'yicha 800 nafar xotinqiz "frontga ketgan yigitlarning o'rnini olish kerak", degan chaqiriq bilan chikdi. Hayot harbiy izga solingan mamlakatda urush bo'layotgan ekan, harbiy tayyorgarlikka beparvo qarab bo'lmaydi. Fuqarolar qanchalik harbiy texnikani kuchli o'rgansa, g'alaba daqiqalari shunchalik yaqinlashadi. Zero, qo'lida qurol ko'tarib, o'z ozodligini himoya qilishga o'rganmagan xalq ozod qolishi mumkin emas. Shu munosabat bilan sobiq SSSR Mudofaa qo'mitasining 1941-yil 23-iyuldagi "Fuqarolarni umumharbiy tayyorgarlikdan o'tkazish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq urushning dastlabki oylarida viloyatda 21494 kishi harbiycha yurish, granata irg'itish va boshqa turli harbiy mashg'ulotlarni o'rgandi. Shuningdek, 1941-yilning iyulavgust oylarida 1800 kishi ishtirokida piyodalarning 1025 km masofaga harbiy yurishi o'tkazildi[4].

Ivan Kolodiy (1912-1954 y.y.) haqida ikki marta Sovet Ittifoqi qahramoni general P.Batov o'zining "Harbiy safarlar va janglar" nomli kitobida hikoya qiladi. U ilg'or otryadlar safida Dnepr daryosini kechib o'tishda qatnashadi. Sharqiy qirg'oqni kechib o'tish vaqtida qayiqqa snaryad tegib, parchalanib ketadi. Aloqachi yelkasidan og'ir yaralanadi, lekin qirg'oqqacha suzib borib, rasiyani joylashtirib, narigi qirg'oqdagi batareyalarimizga qo'shinning muhim o't ochish nuqtalarining koordinatalarini beradi. Batareyalar ishonchli ma'lumotlarni olgandan so'ng, dushmanning 16 ta o't ochish nuqtasini, 3 ta nemis batareyasini, 60 ta fashistni yakson qildi. I.Kolodiyning shaxsan o'zi qarshi hujumga o'tib, 15 fashistni o'ldirdi. Yarador bo'lishiga qaramasdan gospitalga yotishdan bosh tortdi va safda qoldi. Dnepr daryosini kechib o'tishdagi qahramonligi uchun unga Sovet Ittifoqi qahramoni unvoni berildi. F.Volkov, I.Kolodiy, L.Lyubimov, K.Prosenko, S.Chernishev, A.Shamkayev Sovet Ittifoqi qahramoni unvonini oldi. Uch kishi – N.Oreshnikov, A.Tikachyov, R.Tukayev "Shuhrat" ordeni sohibi bo'lishdi[4].

O'sha jangovar yillarda Surxondaryo viloyatiga ham O'nga yaqin sanoat korxonalarini evakuatsiya qilindi. Ko'chirib keltirilgan sanoat korxonalarini asosan viloyatning Termiz shaxri va Denov tumanlarida joylashtiriddi. Jumladan, Pavlograd, Chertkov, Prikolotensk yog' zavodlari Denov tumanida, Chernyanskiy, Stavropolskiy yog' korxonalarini esa Termiz shahriga joylashtirildi. Biroq, shu narsani alohida qayd etish lozimki, sanoat korxonalarining viloyatga ko'chirib keltirilishi va ishga tushirilishida

jiddiy qiyinchiliklarga duch kelindi. Bu qiyinchiliklar birinchi navbatda malakali texnik xodimlarning va moddiy resurslarning yetishmasligi natijasida yuzaga keldi. Jumladan, Ukrainaning Pavlograd viloyatidan keltirilgan o'simlik moyi ishlab chiqarishga moslashgan asbob-uskunalar Denov paxta tozalash zavodi sushilkasi binosida joylashtirildi. Shu bilan Denov yog'ekstraksiya zavodi qurilishiga poydevor qo'yildi. Zavod respublika Mudofaa qo'mitasi Asosiy savollarsiga binoan 1944-yilda ishga tushirilishi va 60 ming tonna chigitni qayta ishlashi lozim edi. Lekin mavjud vaziyatdan to'g'ri va unumli foydalangan zavod ahli qurilishmontaj ishlarini jadal sur'atlarda boshlab yubordi. Ayniqsa, P.Morozova va I.Vasilenko brigadasi ishchilari kechanikecha, kunduznikunduz demasdan mehnat qiddilar. Natija kutilgandan ham ziyoda bo'ldi va zavod 1943-yil yanvar oyiga kelib o'zining birinchi mahsulotini bera boshladi. 1943-yilning IV choragida zavod ishga tushdi, mazut bo'lmaganligi sababli u sheluxa yoqilib isitilgan. Zavod har bir smenada uch yuz, to'rt yuz kilogrammgacha moy ishlab chiqara boshladi. Shu yillar mobaynida yiliga 979 tonna o'simlik moyi ishlab chiqardi, chigitni ishlash 10769 tonnaga, chigitdan olinadigan moy esa 11 foizga yetdi[5]. 1942-yilning mart oyigacha bo'lgan vaqt mobaynida Surxondaryo viloyatiga 719 oila yoki 1862 kishi evakuatsiya qilingan. Evakuatsiya qilingan aholining 480 nafari erkak, 1059 nafari ayol, 323 nafari bolalar, yoki ko'chib keltirilgan aholining 1480 nafari ishga yaroqli edi. Viloyatga ko'chirilgan ishga yaroqli aholi tezda ishlab chiqarishga jalb qilindi. Jumladan, ishga yarakli ana shu aholining 1209 nafari jamoa va davlat xo'jaliklarida ishga joylashtirilgan bo'lsa, 271 kishi esa turli tashkilot va muassasalarga ishga jalb etildi. 1942-yilda toshkentlik ayollar respublikaning barcha ayollariga murojaat qabul qildi. Unda "O'zbekistonga evakuatsiya qilingan va boqimsiz qolgan bolalarga jamoat yordami ko'rsatish umumxalq harakatini avj oldiraylik. Har bir ishchining, har bir kolxozchining, xizmatchining, ziyolining oilasi, har bir korxonalar, jamoa xo'jaligi va davlat xo'jaligi shu bolalarni joylashtirish va tarbiyalashda faol qatnashsin"[6], deyilgan edi. Toshkentlik ayollarning murojaatidan ruhlangan Surxon vohasi mehnatkashlari ham otaonasiz qolgan bolalarga astoydil g'amxo'rlik ko'rsata boshladi. Viloyat mehnatkashlari otaonasiz qolgan bolalarga yordam sifatida 18800 so'm pul to'pladilar va otaonasiz qolgan bolalar fondiga topshirdilar. Mexridaryo surxondaryoliklar otaonasiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilish bilan birga ularni o'z xonadonlariga olib kelib tarbiyalab, voyaga yetkazish ishida ham faol ishtirok etdilar, norasidalariga otalik va onalik mehrini ko'rsatib, yetimlik alami bilan jarohatlangan dillarga malham bo'ldilar. Jumladan, ana shunday mehribon insonlardan Sherobod tumani g'urjak qishlog'ida yashovchi Egamberdi quvvatov 5 yoshli o'g'il bolani, viloyat xalq ta'limi xodimi Lesenkin 5 yoshli qiz bolani va uy bekasi K.I.Kolesova 2 yoshli qiz bolani o'z tarbiyasiga oldilar[7]. 1942-yilning ikkinchi yarmiga kelib viloyatga ko'chib keltirilayotgan aholining soni ortib bordi, masalan, 1943-yilda viloyatga yana 966 kishi ko'chirib keltirildi. Ko'chib keltirilgan aholining 121 nafari erkaklar, 437 nafari xotin-qizlar, 208 nafari 1 yoshdan 8 yoshgacha bo'lgan bolalar, 200 nafari esa 8 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan O'spirinlar edi. Jumladan, 1283 Polsha fuqarosi Sariosiyo tumanida o'rnashgan bo'lsa, 575 kishi esa Denov tumaniga qo'chirib keltirildi, 548 kishi esa Sho'rchi tumanidan boshpana topdi. Mehridaryo sho'rchiliklar ko'chirib keltirilgan ushbu jabrdiydalarga yordam tariqasida 2615 sum pul ajratdi, 59 kishiga esa moddiy yordam uyushtirgan edi. Shuningdek, 81 ta turli xil uy-ro'zg'or buyumlari, 23 ta ko'rpa, 20 dona ko'ylak, 18 dona shim, 2 etik, 1 juft tufli va boshqa turli mahsulotlar insonparvarlik yordami ko'rsatdilar[8].

Xulosa qilib aytganda, ikkinchi jahon urushida barcha viloyatlar qatori Surxondaryo viloyati aholisining ham xizmatlari katta bo'lgan. Agar askarlar ortida ularni ta'minlab turgan xalq bo'lmaganda hech qanday g'alabani hatto tasavvur ham qilib bo'lmasdi. Qanchalik qiyin bo'lmasin xalqimiz bunday og'ir kunlarni jasorat bilan yegib o'tdi desak mubolag'a bo'lmaydi.

References:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'k. T.: «Sharq», 1998;
2. Tursunov S.N. va b. Surxondaryo tarix ko'zglasida. T., 2001;
3. Tursunov S.N., Pardaev T. Unutilmas jasorat. T., «Ma'naviyat», 1995;
4. <https://aniq.uz/> saytiga "Vatanparvar" muxbiri Katta leytenant Aziz NORQULOVning kiritgan maqolasi, Kiritildi: 20:06 22.04.2020;

5. Kozlovskiy V.N. Termiz shahrining tarixi, T., 1959;
6. Avliyoqulov Q, Ergashev R., Ismoilov R, Surxon yulduzlari, T., 1995;
7. Tursunov S.N. Denov yog‘-ekstratsiya zavodi tarixidan lavhalar., Denov, 1992;
8. Qobilov E.O. Surxondaryo sanoatining ilk odimlari, Termiz «Jayxun», 1993.